

Avrupa'da Federalizm Geleneği ve Avrupa Bütünleşmesinde Federalist Akımlar

European Tradition of Federalism and Federalist Movements in European Integration

Alper ARISOY¹

ÖZET

Kendi içinde tutarlı bir bütün arz etmese de, federalist yaklaşımlar Avrupa bütünleşmesinin hemen her safhasında etkili olmuştur. Bu yaklaşımların AB'nin geleceği hakkında bazı ipuçlarına işaret etmesi, federalist akımların daha yakından incelenmesini gerektirmektedir. Bu çalışma, konunun tarihsel arkaplanı ve kavramsal temelleri doğrultusunda söz konusu tartışmaları ve yaklaşımları değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Bütünleşmesi, federasyon, federalizm, fonksiyonalizm.

ABSTRACT

Although federalist approaches to the European integration do not form clear-cut ideological movements, their impact on the integration process has been felt in almost all its phases. Some of the approaches that gained ground throughout these discussions require closer examination as they might shed light on future formation of the EU. The aim of the study is to assess these approaches on the basis of the historical and the conceptual foundations of the integration process.

Key Words: European Integration, federation, federalism, functionalism.

1. GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından öncelikle ekonomik amaçlı bir bölgesel bütünleşme hareketi olarak temelleri atılan, 1990 sonrası dönemde ise hızla ivme kazanarak siyasal bütünleşme sürecine giren Avrupa Birliği'nin geleceğine ilişkin olarak geliştirilen yaklaşımların büyük kısmı Birliğin uzun vadede federal temeller üzerine oturacağı noktasında birleşmektedir. Bu yaklaşımların gerek kendi aralarındaki farklılıklar, gerek diğer yaklaşımları savunanların federalist akımlara yönelik eleştirileri ve bu doğrultuda yapılan tartışmaların Avrupa Birliği'nin geleceği hakkında bazı ipuçlarına işaret etmesi, federalizmin Avrupa bütünleşmesi içindeki yerine ve bu süreç üzerindeki etkilerine daha yakından bakılmasını gerektirmektedir. Ne var ki federalizm, diğer belli başlı siyasal bütünleşme teorilerinin aksine kendi içinde tutarlı bir bütün oluşturmaktan oldukça uzak görünmektedir. Bunun yerine, ortak noktaları ve temel savları itibarıyla Avrupa'daki siyasal bütünleşmenin federal temellere oturması gerektiğini savunan, fakat bunun zamanı, şartları ve şekli bakımından ihtilafa düşen yaklaşımlar söz konusudur. Bu çalışma bunlardan gerek kuramsal temelleri, gerekse uygulamadaki etkileri bakımından ön plana çıkan Monnet'in "fonksiyonel federalizm" yaklaşımı ile Spinelli'nin federalizm anlayışı üzerine yoğunlaşarak bu akımları ve bunların bütünleşme süreci üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Söz konusu yaklaşımların temellerinin anlaşılması, konunun kavramsal ve tarihsel arkaplanına da kısaca göz atılmasını gerektirmektedir. Bu sebeple aşağıda öncelikle konunun

kavramsal çerçevesi belirlenecek, ardından Avrupa'da federalist akımların tarihsel kökenlerine değinilecektir. Daha sonra Avrupa'da halen yaşanan bütünleşme süreci boyunca gelişen temel federalist akımlar benzer ve farklı yönleriyle ele alınacak, bu akımların bütünleşme sürecinin gelişimi üzerindeki etkileri tartışılacaktır. Son bölümde de konuya ilişkin tartışmalara belli başlı üye devletlerin yaklaşımları doğrultusunda değinilecektir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Avrupa bütünleşmesinde etkisi hissedilen federalist akımların daha iyi anlaşılması için hem zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılmaları sebebiyle, hem de bazı durumlarda sınırlarının tam olarak belirlenememesine bağlı olarak kavram kargaşasına yol açabilen "federasyon", "federalleşme", "federalizm" ve "konfederasyon" gibi kavramlara kısaca değinmek gerekmektedir. Bu çerçevede, söz konusu kavramlara kesin tanımlar getirmekten çok ilgili literatürde kazandıkları anlamlar vurgulanacaktır. Böylece bu alanda dikkati çeken kavram kargaşasının sebeplerinin de az çok ortaya çıkması umulmaktadır. Diğer yandan, kökenleri zaten Avrupa tarihinin derinliklerinde bulunan bu kavramların açıklanması salt kavramsal çerçeve bakımından değil, tarihsel arkaplanın aydınlanması bakımından da önem taşımaktadır.

Dilimize batı dillerinden geçmiş olan "federasyon", "federal", "konfederal" gibi kavramların kökeni Latince "foedus" sözcüğüne dayanmakta olup bunun sözlük anlamı "bir bağ

sonucu oluşan birliktelik, bağlaşıklık olma durumu, lig, sözleşme", gibi kavramlarla karşılanmaktadır (Webster's, 1996; Harper Collins, 2002). En yalın ve geniş anlamıyla ele alındığında bu kavram, çeşitli grupların işbirliği yapmak üzere birlik oluşturmasını ifade etmekte (Uygun 2002, s. 11), dolayısıyla söz konusu grupların başlangıç itibarıyla birbirinden ayrı ve eşit olduklarını ima etmektedir (Croisat ve Quermonne, 1999, s. 11). Bazıları "foedus"un bunların yanı sıra müzakere ve pazarlık kavramlarıyla da ilişkili olduğunu belirtmektedirler (Burgess 2000, s. 13). Federal yapıları ve federasyon kavramını inceleyen yazarlar "foedus" kavramının özünde, araçsal ve pragmatik yönü ağır basan basit bir karşılıklı ilişki biçiminden çok, kökleri Avrupa tarihinin derinliklerinde yatan, etik ve kural koyucu (normatif) boyutları ağır basan bir birlikte varolma çabasının bulunduğunu ifade etmektedirler (Urbiniati 1994, s. 31; Burgess 2000, s. 13). Buna göre, federal bir ilişkinin temelinde, "foedus" ile de akraba olan "fides" yani "inanç" ve "güven" ile bu kavramlar çerçevesinde yapılan bir "sözleşme" (covenant) yer almaktadır. Bu ilişkinin sınırları ise karşılıklı tanınma, söz verme, sözünde durma, yemin etme, başkalarına karşı taahhütlerde bulunma, işbirliği ve ortaklık kavramlarınınca belirlenmektedir (Burgess 2000, s. 5-6). Dolayısıyla kavramın etimolojik temelleri, bu temelleri oluşturan kavramlara konu olan aktörlerin başlangıçta *bağımsız* olduklarını, federal ilişkiyi belirleyen *bağların* sonradan zaman zaman pazarlığı da içeren karmaşık bir iletişim süreci sonunda örüldüğünü ima etmektedir.

Yukarıdaki temel veriler ve tarihsel tecrübeler ışığında federasyon kavramına genelgeçer ve kesin sınırlara sahip bir tanım getirmek yerine bu kavram geniş bir uygulama alanına sahip bir özellikler bütünü vasıtasıyla açıklanmaya çalışılmaktadır. Buna göre her şeyden önce *bir ilişki biçimi* olarak ortaya çıkan federasyon kavramı, aynı zamanda her biri birer tanım denemesi olarak görülebilecek şu temel özellikler çerçevesinde netleşmektedir (Burgess 2000, s. 8, 13, 25):

- Farklı birimlerin çeşitli düzeylerde ve ortak amaçlarla bir araya gelerek oluşturdukları siyasal bir düzen, bir organizasyon biçimidir.
- Birbirinden farklı ve otonom yapılar ile bu yapıları bir araya getiren üst yapılar, kurumlar, prosedürler ve tekniklerin oluşturduğu bir organizasyon biçimidir.
- Aşağıdan yukarıya doğru yapılanan dinamik ve organik bir düzendir.
- Karşılıklı olarak kabul edilmiş esaslar üzerinde işleyen bir sistem olup sistemi oluşturmak üzere bir araya gelen birimlerin farklılıkları ortaya çıkan yeni yapı içinde korunmaktadır.
- Bir arada var olmaya yönelik karşılıklı etkileşim sürecinin bu sürece katılan taraflar üzerinde köklü değişikliklere yol açtığı bir müzakereler bütünüdür.
- Kurumsal bir düzenleme sonucunda egemen bir devlet

şeklini alan ve merkezi (federal) idaresinde bölgesel (federe) birimlerin de anayasal çerçevede rol alması bakımından diğer devlet türlerinden ayrılan bir siyasal sistemdir.

• Karar alma yetki ve makamlarının "ikincillik" (subsidiarity) ilkesi uyarınca mümkün olan en alt düzeyde belirlendiği bir sistem olup bu sistem içindeki karar alma süreçleri yerel, bölgesel düzeyde ya da eyalet düzeyindeki katılımlar ve yetki paylaşımları vasıtasıyla işler.

Federasyon kavramını açıklamayı amaçlayan böyle bir özellikler dökümü düzensiz ve belirsizliklerle yüklü bulunabilir, fakat bu yaklaşım, tam da kavramın uygulama alanının genişliğini ortaya koyması bakımından tercih edilmektedir (Menon ve Schain 2006, s.4). Örneğin yukarıda sayılan özelliklerden ilkinde federasyon en geniş ve yalın anlamıyla farklı birimleri bir arada tutmayı amaçlayan bir organizasyon biçimi olarak görülürken, konuya uluslararası hukuk açısından yaklaşan son yaklaşımda söz konusu kavram egemen bir devletle özdeşleştirilmiştir. Öte yandan uluslararası hukukta geçerli olan klasik yaklaşımlara göre federasyon ve konfederasyon birbirinden belirgin çizgilerle ayrılan iki farklı kavram olarak telakki edilirken (Çelik 1975, s. 362) kimi yazarlar iki kavramın da temelinde ortak düşünce ve değerlerin yattığını, iki kavramın da öz itibarıyla benzer kurum ve süreçleri öngördüğünü göz önünde bulundurarak konfederasyonu başlı başına bir alternatif olmaktan çok federasyona giden süreçte geçici bir aşama olarak kabul etmektedir (Croisat ve Quermonne 1999, s. 17; Burgess 2000, s. 259, 268). Bu doğrultuda hareket eden bazı yazarlar da söz konusu kavramları bir nevi spektrum yaklaşımı çerçevesinde değerlendirerek federal yapıları kategorize etmek yerine merkezi ve periferik unsurların yetkileri ölçüsünde derecelendirmeyi tercih etmektedirler (Uygun 2002, s. 65-66). Bu sebeple kavrama belirgin bir tanım getirmenin onu dar bir alanla kısıtlayabileceği düşünülerek yukarıdaki temel özellikler çerçevesinde değerlendirilmesi tercih edilmektedir.

Dolayısıyla, söz konusu temel özelliklerden bir veya birkaçının bulunduğu bir sistem için "federal" sıfatı kullanılmaktadır, ya da bazı durumlarda – Avrupa bütünleşmesinde olduğu gibi – eğer federal yapılanma çok belirgin değilse "federal unsurlara sahip olduğu" kabul edilir (Menon ve Schain 2006, s. 5; Burgess 2000, s. 25). Nitekim aşağıda da görüleceği gibi özellikle Tek Avrupa Senedi ile başlayıp Maastricht Anlaşması ile ivme kazanan süreçte AB'nin siyasal yapısındaki federal unsurlar artmış, hatta kimilerine göre Birlik fiilen bir federasyon haline almıştır. Dolayısıyla karşılıklı etkileşim halindeki farklı bütünlü bir araya getiren bir siyasal yapının federasyon olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı, bünyesinde taşıdığı federal unsurların yoğunluğuna bağlı bulunmaktadır.

Öte yandan siyasal sistemlerin ve bunları meydana getiren alt birimlerin dünyanın çeşitli yerlerinde birbirinden farklı olması ve farklı şartlar altında işlemeleri her durum için

kendine özgü federal yapılar ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla bu alandaki hakim anlayış bu konuda kesin sınırlarla belirlenmiş genelgeçer teorik türler yerine, uygulanan sistemlerden ve yaşanan deneyimlerden yola çıkarak her biri ayrı bir tarihsel deneyime dayalı modelleri ön plana çıkarmıştır (Burgess 2000, s. 27): Alman modeli, Belçika modeli, İsviçre modeli gibi. Bununla birlikte federal yapıların belli başlı özelliklerini sıralayıp bir bakıma onları çeşitli boyutlarıyla tanımlayan yukarıdaki yaklaşımların sonucusu dışında tamamı bu tarz yapıların ortak bir özelliğine işaret etmektedir. Buna göre özellikleri bakımından son derece geniş bir yelpazeyi yansıtan federal yapıların en temel ortak noktası, başlangıç itibarıyla bağımsız veya otonom birimlerin ortak seçimleri doğrultusunda meydana gelmeleridir. Bu tespit ışığında sürecin işleyiş biçimi önem kazanmakta olup bu doğrultuda “federalleşme biçimleri”, “federasyon-konfederasyon ayrımı” ve “federalizm” kavramlarına da değinilmesi gerekmektedir.

2.1. Federalleşme Biçimleri

Federasyon kavramının yukarıda değinilen geniş uygulama alanını biraz daraltıp söz konusu kavramı bir devlet biçimi olarak ele aldığımızda, konunun “devletlerarası” (inter-state) ve “devlet içi” (intra-state) boyutları ortaya çıkmaktadır (Burgess 2000, s. 16). Bu iki boyut federal bir yapının nasıl ortaya çıktığına ışık tutması bakımından önem taşımaktadır. Buna göre federalleşme ya devletlerin bir araya gelerek kurumsal ve yapısal bakımdan yeni bir bütün oluşturmalarıyla gerçekleşir, ya da bir devletin kendi içindeki farklı unsurların ayrışarak alt birimler meydana getirmeleri sonucunda ortaya çıkar (Ginderachter 1994). Bu açıdan bakıldığında federasyon bir bütünleşme sürecinin parçası ya da sonucu olabileceği gibi, bir çözülme sürecinin de parçası veya sonucu olabilir (Croisat ve Quermonne 1999, s. 12-15). Bu ikinci tür “yetki devri yoluyla federalizm” (federalism by devolution) olarak adlandırılmakta olup (Ginderachter, 1994) federalizmin başlangıçta bağımsız bireylerin bir sözleşme çerçevesinde bir araya gelmesini ifade eden temel doğasıyla uyumlu bulunmamakta, bu bakımdan “sağlıksız bir federalleşme türü” olarak değerlendirilmektedir (Tremonti 1998, s. 195). Öte yandan tarihsel örnekler açısından çoğunlukla birinci tür federalleşmeye rastlanırken (ABD, Almanya, İsviçre), doğası itibarıyla paradoksal bulunabilecek ikinci federalleşme biçimine tam olarak uyan hemen tek örnek, 1993 yılında oldukça karmaşık bir federal yapıyı benimseyen Belçika’dır. Fakat kimileri bu ülkenin 1993’te geldiği noktayı statik bir federal yapı olarak değil, devam eden süreçte bir aşama olarak değerlendirmektedir (Labriola 2001, s. 28). Ayrıca mevcut tarihsel örneklere bakıldığında federe ve federal düzeylerde iki farklı örgütlenmeyi içeren bu devletlerde, merkezi otoritenin federalleşme sonrasında da güçlenme eğilimi gösterdiği (Teziç 1986, s. 132; Sabella 1994, s. 60; Urbinati 1994, s. 33) ve federe devletin

kendisini uluslararası alanda temsil yetkisinin merkezi otorite lehine büyük ölçüde kısıtlanmış durumda olduğu gözlenmektedir (Pazarıcı 1993, s. 90). Bu bakımdan ilgili literatürün önemli bir kısmında tarihsel deneyimlerden yola çıkılarak sağlıklı bir federalleşme sürecinin ancak ilk şekilde gerçekleşebileceğine ve yetki devri yoluyla gerçekleşen federalleşme biçiminin yeterince belirgin bir örneğinin bulunmadığına dikkat çekilmektedir (Tremonti 1998, s. 195; Urbinati 1994, s. 31-32). Esasen yukarıda değinildiği gibi, kavramın tarihsel ve etimolojik köken çerçevesinde belirginleşen doğası da bu tür bir federalleşmeyi öngörmemektedir.

Bununla birlikte, yukarıda sözü edilen iki süreçten herhangi birini izleyerek federasyonun benimsenmesi sonucunda ortaya çıkan yapı için “federal” sıfatı kullanılmaktadır. Geleneksel olarak bu sıfatın kullanım alanı devletler hukuku kapsamında olup bir devletin yapılanmasını ifade etmektedir. Buna göre “federal devlet”, devlet yapısının iki değişik düzeyde örgütlenmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Üst düzeydeki örgütlenme merkezi otoriteyi temsil etmekte olup “federal devlet” olarak adlandırılırken, hiyerarşik bakımdan alt düzeyde yer alan örgütlenme “federe devlet” adını almaktadır (Pazarıcı 1993, s. 90). Dünyadaki örnekleri itibarıyla farklı siyasi yapılarda farklı isimlerle anılan (devlet, cumhuriyet, kanton, bölge gibi) federe devletin kendisini uluslararası alanda temsil yetkisi merkezi otorite lehine büyük ölçüde kısıtlanmış durumdadır (Pazarıcı 1993, s. 91).

2.2. Federasyon-Konfederasyon Ayrımı

Uluslararası hukukta geçerli olan klasik yaklaşımlara göre federasyon ve konfederasyon ayrımı oldukça keskin olup aralarındaki farklar ortaya konmak suretiyle biri diğeri vasıtasıyla açıklanmaya çalışılır (Çelik 1975, s. 362). Bu yaklaşıma göre söz konusu iki kavram arasında şu üç temel fark söz konusudur:

- Federasyonun kuruluşunu sağlayan belge anayasa, yani bir iç hukuk belgesi iken Konfederasyon uluslararası hukuka konu olan bir anlaşma vasıtasıyla kurulur.
- Konfederasyon bir devletler topluluğu olarak kabul edilirken federal devlet kendine özgü organlarıyla federe devletlerin üstünde yer almakta ve bunları uluslararası alanda tek bir siyasal bütün olarak temsil etmektedir.
- Konfederasyonu meydana getiren üye devletlerin her biri egemenlik ve bağımsızlıklarını korudukları halde federasyon-da bağımsızlık federal devlet düzeyinde söz konusudur.

Federasyon ve konfederasyon kavramlarını birbirine alternatif modeller olarak kesin sınırlarla birbirinden ayıran bu klasik yaklaşım, yerini zamanla daha esnek bir ayrıma bırakmıştır. Bu yaklaşım çerçevesinde bu iki kavramın da temelinde ortak düşüncelerin, değerlerin yattığı ve iki kavramın da özü

itibariyle benzer kurum ve süreçleri öngördüğü göz önünde bulundurularak konfederasyon başlı başına bir alternatif olmaktan çok federasyona giden süreçte geçici bir aşama olarak kabul edilmiştir (Burgess 2000, s. 259, 268). Dolayısıyla bu yaklaşım da federasyonu bütünleşmeye doğru ilerleyen bir süreç olarak algılanmaktadır.

Öte yandan uygulamada görülen örnekler de konfederasyon ve federasyonun iki ayrı kavram olarak birbirinden kesin sınırlarla ayrılmasını zorlaştırmakta, yukarıdaki yaklaşımı destekler nitelikte bulunmaktadır. Kuzey Almanya Konfederasyonunun bir anlaşmayla değil 1867 tarihli anayasa ile kurulmuş olması, 1871'de Almanya'nın federal yapıyı benimsemesi sürecinin ise bir araya gelen devletlerin anlaşma niteliğindeki karşılıklı bildirimlerine dayanması bu durumun örnekleri arasında gösterilmektedir (Çelik 1975, s. 362). Konfederasyon ve federasyon kavramlarının ayırımında ortaya çıkan bu yaklaşım, aşağıda görüleceği gibi Avrupa bütünleşmesine ilişkin tartışmalara da önemli katkılarda bulunmaktadır.

2.3. Bir Bütünleşme Yaklaşımı Olarak Federalizm

Diğer pek çok alanda olduğu gibi federasyon kavramına ilişkin tartışmalarda da, genellikle bir kavrama ideoloji olma özelliği katan "-izm" sonekinin kullanılmasıyla türetilen "federalizm" sözcüğü, federal modellerin siyasal bir sisteme uygulanması *gerektiğini* öngören kural koyucu (normatif) bir yaklaşımı ifade eder. Gerçi "federalizm" federasyon kavramıyla eşanlamlı olarak da kullanılagelmiştir, fakat özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan literatürde federalizmin kural koyucu, felsefi hatta ideolojik yönleri vurgulanmak suretiyle federasyonla aralarındaki kavramsal ayırım belirginleşmiştir (Burgess 2000, s. 23-24). Bununla birlikte federasyon kavramının kapsadığı alanın genişliği ve sınırlarının belirsizliği federalizme de yansımış, federalizm kendi içinde büyük ölçüde farklı, hatta zaman zaman çelişen düşünceleri barındıran son derece esnek ve belirsizliklerle yüklü bir kavram halini almıştır (Rosamond 2000, s. 23). Buna göre federalizm kavramıyla ifade edilen düşünce ve yaklaşımlar bütünü "merkeziyetçi" (centralist), "yerelci/ademimerkeziyetçi" (de-centralist) ve "dengeli" (balanced) olmak üzere üç ana grupta toplanmaktadır (Rosamond 2000, s. 24). Kabaca belirlenmiş olan bu üç grup içinde federal bir dünya hükümetinin kurulmasını savunanlardan anarşist eğilimlilere kadar son derece farklı akımların yer aldığı düşünüldüğünde, federalizm kavramının ne kadar geniş bir yelpazeye karşılık geldiği daha iyi anlaşılabilir.

Öte yandan Avrupa'daki bütünleşme sürecinin ivme kazanması ve söz konusu süreçte federal unsurların giderek artmasına paralel olarak bütünleşme sürecini açıklamaktan çok ona yön vermeyi amaçlayan ve bütünleşme sürecinin federal bir yapıyla son bulması gerektiğini savunan yaklaşımlar

bir bütün olarak "federalizm" şemsiyesi altında anılagelmiştir. Bu süreçte söz konusu kavram bazı yazarlarca Avrupa bütünleşmesi sürecine özgü bir "bütünleşme teorisi" olarak değerlendirilmiştir (Rosamond 2000, s. 23-31).

Uluslararası ilişkiler literatüründe ise bütünleşme teorilerinden değil, tek bir bütünleşme teorisinden söz edilmekte olup bu, özellikle II. Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkan bütünleşme hareketlerini açıklamayı amaçlayan fonksiyonalist yaklaşımdır (Arı 2002, s. 398-424). Gerçi bu yaklaşımın öncüsü sayılan David Mitrany fonksiyonel yaklaşımla bir teori değil bir "kaygıyı" yansıtmak istediğini söylemiş, savaş sonrasında belirsizliklerle yüklü atmosferinde barışın tesisi ve korunmasına odaklanan bu kaygı karşısında dünya çapında fonksiyonel işbirlikleri ile zamanla güçlenecek bir bütünleşme sürecini önermiştir (Mitrany 1948, s. 350). Bu noktada Mitrany'nin federalizmi farklılıkları bir arada tutmaya yönelik ideal bir siyasal örgütlenme biçimi olarak değerlendirmesi, ancak uygulanabilirlik bakımından normatif bir yaklaşım olarak gerçekçi bulmaması dikkati çekmektedir (Mitrany 1948, s.350-354, 360). Hatta Mitrany federalizm karşısında eleştirel olmak şöyle dursun, onun fonksiyonel yaklaşımın nihai hedefi (ultimate goal) olduğunu ifade etmektedir (Mitrany 1948, s. 254, 360). Bu durum, fonksiyonel yaklaşımlarla federalizm arasında ilk bakışta pek dikkati çekmeyen bir bağlantıyı açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla fonksiyonizm belirli alanlarda başlayan işbirliğinin zamanla daha ileri düzeyde bütünleşmeye, hatta zaman içinde federalleşmeye doğru evrileceği varsayımını – örtük de olsa – bünyesinde barındırmaktadır.

Önerdiği yöntem itibariyle bazılarınca "bütünleşme teorisi" kavramıyla eşanlamlı olarak kullanılan (Rosamond 2000, s. 50) fonksiyonizmin Avrupa Bütünleşmesi bağlamında değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkan neo-fonksiyonizmde bu bağlantının zayıfladığı dikkati çekmektedir. Neo-fonksiyonizmin öncülerinden Ernst Haas bütünleşme sürecinin ileri aşamalarında meydana gelecek yapının "yeni bir siyasal topluluk" (a new political community) olacağını, dolayısıyla sürecin açık uçlu olduğunu ve federal bir hedefi içermek zorunda olmadığını savunmuştur (Haas 1958, s. 7, 16). Buna göre, her ne kadar dönemin Avrupalı devlet adamları ve düşünürleri federal bir bütünleşmeyi amaçlıyor iseler de (Haas 1958, s. 7), belirli alanlarda işbirliği ve bu işbirliğini yönetecek uluslarüstü otoritenin kurulması ile başlayan, zaman içinde sürecin kendi iç dinamikleriyle diğer alanlara yayılan (spill-over) süreç federal bir yapıyla sonlanmak zorunda değildir. Fakat aşağıda görüleceği gibi bu durum bütünleşme sürecinin erken aşamalarında federalist görüşü savunuların fonksiyonel yaklaşımı bir araç veya yöntem olarak değerlendirmeleri ile çelişki teşkil etmemektedir. Esasen Haas da federalizme temkinli yaklaşımı ile federal yapılanmayı tamamen ihtimal dışı tutmamış, bütünleşme süre-

cinin son aşamasındaki ihtimallerden biri olarak değerlendirilmiştir (Haas 1958, s. 7).

1960'lı yılların ortalarındaki "boş sandalye krizi" ile sekteye uğrayan neo-fonksiyonalizm, bu dönemden itibaren bizzat Haas tarafından terk edilmiş (Haas 1966, s. 327; Haas 1970, s. 627), 1970'li yılların ortalarına kadar kabul görmeye devam etse de bu yıllardan itibaren bir müddet geri planda kalmıştır. De Gaulle Fransası ve Thatcher İngilteresi'nin tutumu gibi iç ve petrol krizi gibi dış etkenlere bağlı olarak bütünleşme sürecinin sekteye uğradığı bu dönemden itibaren artık yaşanan gelişmeleri yeterince etkin açıklayamadığı bizzat kendi teorisyenlerince kabul edilse de, 90'lı yılların bütünleşme sürecine getirdiği dinamizm neo-fonksiyonalizmi tekrar gündeme getirmiştir (Dehousse 2000), Bu dönem çalışmalarında dikkati çeken, neo-fonksiyonalizmin bütünleşme sürecini açıklamakla kalmayıp – federalizmden farklı olarak – kendi içinde büyük ölçüde tutarlılığa sahip başlıca bütünleşme teorisi olarak kabul edilmeye devam etmesidir (Jensen 2000, s. 71-92; Rosamond 2000, s. 23, 73). Bununla birlikte, aynı dönemden itibaren bütünleşme teorileri Avrupa bütünleşmesinin farklı yönlerine odaklanan liberal hükümetlerarası işbirliği yaklaşımı, çok düzeyli yönetişim, sosyal inşacılık hatta söylem analizi gibi yaklaşımlarla giderek zenginleşmiş (Diez ve Wiener 2004, s. 6-20), bu süreçte neo-fonksiyonalizm bütünleşme sürecine ilişkin tartışmalarda federalizmle birlikte tekrar tekrar gündeme gelmiş, eskiyip eskimediği tartışılmıştır (Wolf 2006, s. 81-85). Halen genelgeçer bir bütünleşme teorisi olarak kabul edilmemekle birlikte, neo-fonksiyonalizm diğer bütünleşme teorileriyle birlikte birbirine alternatif olmaktan çok son derece karmaşık bir süreç – ve yapının – belirli kısımlarını açıklamaya yönelik tamamlayıcı kuramsal yaklaşımlar arasında değerlendirilmektedir (Schmitter 2004, s. 69-70).

Bu yaklaşımların aksine, federalizm başlığı altında ele alınan bütünleşme yaklaşımları başlı başına bir teori teşkil etmek şöyle dursun, kendi içinde tutarlılıktan da yoksun görünmektedir. Dolayısıyla federalizm kavramı gerek geniş anlamı ile ele alındığında gerek Avrupa bütünleşmesi çerçevesinde değerlendirildiğinde, ortak yönleri Avrupa'daki siyasal bütünleşmenin federal temellere oturması gerektiğini savunan, fakat bunun ne zaman, ne şartlarda ve ne şekilde gerçekleşmesi gerektiği konusunda birbirinden ayrılan yaklaşımları ifade etmek üzere kullanılmaktadır (Rosamond 2000, s. 23). Fakat tam da bu esneklik sebebiyle bu yaklaşımların muhtelif bağlamlarda ve bütünleşme tarihinin hemen her döneminde sıklıkla gündeme geldiği gözlenmektedir. Yine aynı sebeple bu çalışmanın gerek başlığında, gerekse de diğer bölümlerinde doğrudan "federalizm" kavramını kullanmak yerine bu kavramın karşıladığı alan içindeki çeşitliliği yansıtmaya bakımdan "federalist akımlar" ifadesi tercih edilmiştir.

3. AVRUPA BÜTÜNLEŞMESİ SÜRECİNDE FEDERALİST EĞİMLERİN GELİŞİMİ

Bir önceki bölümde ifade edilenlerden de anlaşılacağı gibi, federasyon ve federalizm kavramlarının ortaya çıktıkları coğrafya olması sebebiyle Avrupa çapında federal bir siyasi birlik oluşturulması yolundaki düşünceler ve tartışmalar yalnızca son 50 yıldır tanık olduğumuz bütünleşme süreciyle sınırlı olmamış, kökeni "Avrupa ideali" ile de ilişkilendirilen (Ciuffoletti 1994, s. 158-163) bu eğilimlere Avrupa tarihinin erken evrelerinden itibaren rastlanmıştır. Öte yandan Kavimler Göçünün ve Batı Roma İmparatorluğu'nun çözülme sürecinin ardından ortaya çıkan siyasi birimlerde de federal yapılanmalar görülmüş, Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu çatısı altında Avrupa'nın büyük kısmı bazı durumlarda oldukça zayıf bağlarla da olsa bir araya getirilmiş, bu durum 16. ve 17. Yüzyılda yaşanan mezhep savaşlarına kadar devam etmiştir (Hueglin 1994).

Dolayısıyla bugünkü anlamda federalist düşüncelerin temellerinin atıldığı 16. ve 17. yüzyıllara gelinceye dek, Kıta Avrupa'sında federal özellikler gösteren siyasi yapılar uygulama itibarıyla zaten var olmuşlardı. Fakat konunun, modern anlamdaki federalist düşüncelerin temelinde yatan "bir arada yaşama sorunu" çerçevesinde ele alınması, 16. yüzyıldan itibaren Katolik Kilisesi'nin Orta ve Batı Avrupa'daki birleştirici işlevini yitirmesiyle başlamıştır. Böylelikle daha önce var olmayan farklı mezhepler ortaya çıkmış, bu farklılıkların siyasal bir sistem içinde nasıl bir arada var olabileceği sorusu gündeme gelmiştir. Öte yandan Reform hareketi sonucunda İncil'in yerel dillere çevrilmesiyle, Kilisenin resmi dili olan Latince de Avrupa'nın elit kesimi üzerindeki birleştirici etkisini büyük ölçüde yitirmiş, İncilin çevrildiği belli başlı yerel diller daha sonra standartlaşma sürecine giren ulusal dillerin çekirdeğini oluşturmuştur (Anderson 1994, s. 91-94). Böylelikle mezhep farklarına zamanla dil ve buna bağlı olarak etnik köken farkları eklenmiştir.

Neredeyse yüz yıl kadar süren mezhep savaşları sonunda imzalanan ve modern devletler sisteminin oluşumu açısından bir milat olarak kabul edilen Vestefalya Anlaşmasının ardından, daha önce Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu çatısı altında Avrupa'da gevşek bir biçimde de olsa sağlanmış olan birliğin yerini "anarşi" ve "güç dengesi"nin belirlediği yeni bir sistem almıştı. Gerek Avrupa, gerekse dünya tarihindeki başlıca dönüm noktalarından biri olarak kabul edilen bu olayın konumuz bağlamında şu iki etkisi dikkati çekmektedir:

- Bir yandan ortaya çıkan dinsel ve etnik farklılıklar temelinde ulusal nitelikli devletler kurulmaya başlamış, bu devletler güç dengesine dayalı anarşik bir sistem oluşturmuşlardır. Bu sistem bir bakıma söz konusu devletlerin meşruiyetlerinin de temelini oluşturmuş, devletlerden birinin dengeyi ortadan kaldırma girişimi karşısında diğerleri müdahale ederek sistemi yeniden kurmaya çalışmışlardır.

• Diğer yandan, daha önce Avrupa'da – Haçlı Seferlerinde olduğu gibi – birlikteliği sağlayan din birliğinin büyük ölçüde ortadan kalkmasıyla birlikte, hem sürekli çatışma halindeki Avrupa devletleri arasında nihai barışı güvence altına almak, hem de bu devletlerin Avrupa'nın dışından gelecek tehditler karşısında bir araya gelebilmelerini sağlamak üzere "Avrupa ideali" ortak bir ülkü halini almaya başlamıştır (1).

Her ne kadar çoğunlukla idealist düşünürler tarafından dile getirilen ve bugünkü federalist akımlara daha yakın bulunan düşünceler uygulamaya hemen hiçbir şekilde geçirilememiş ise de, özellikle siyasi liderlerin öncülüğünde Avrupa'yı federal temeller üzerinde bütünleştirme denemelerinin örneklerine tarihte rastlanmaktadır. Ancak bu denemeler genellikle tek bir Avrupa devletinin önderliğinde ve çoğunlukla güç kullanılarak gerçekleştirilmeye çalışıldığından, ya çok kısa süreli olmuş, ya da tamamen başarısızlıkla sonuçlanmış, dolayısıyla Avrupa devletleri arasındaki güç dengeleri federal temelli bir bütünleşmeye izin vermemiştir. Konunun tarihsel arkaplanını bu çerçevede belirledikten sonra, tarihte başlıca örnekleri Napolyon ve en son da Hitler tarafından temsil edilen söz konusu girişimleri ele almak yerine, aşağıda federasyon düşüncesinin temellerine değinilecek, daha sonra da bu düşüncenin mevcut bütünleşme süreci içindeki gelişimi ele alınacaktır.

3.1. Avrupa'da Federalist Akımların Kökenleri

Avrupa devletler sisteminde Reform hareketleri ve mezhep savaşlarına bağlı olarak yaşanan köklü değişime yön veren iki temel eğilime dikkat çekilmektedir (Hueglin 1994; Burgess 2000, s. 2-19):

• 16. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Fransa'da Jean Bodin tarafından temelleri atılan ve 17. yüzyılın ortalarında İngiltere'de Thomas Hobbes tarafından geliştirilen merkeziyetçi eğilimler,

• Genellikle düşünsel temelleri 16. ve 17. yüzyıllarda yaşamış olan Alman kökenli ilahiyatçı Johannes Althusius'a dayandırılmakla birlikte bazı kaynaklarda (Burgess 2000, s. 4) 16. Yüzyıl'da yaşamış olan İsviçreli ilahiyatçı Heinrich Bullinger'in öncülüğünü yaptığı kabul edilen federalist eğilimler.

Bu iki eğilimin her ikisi de Avrupa'da bugün hala geçerliliğini koruyan devletler sisteminin oluşumuna belirli ölçülerde katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte özellikle 19. yüzyıldan itibaren dünya çapında geçerli bir model olarak ortaya çıkan ulus-devletin şekillenmesinde merkeziyetçi eğilimlerin rolü daha büyük olmuştur. Bodin ile başlayıp Hobbes ile devam eden bu eğilimler başlangıç itibarıyla merkeziyetçiliği monarşik yapılar lehine öngörmüş ise de, bu geleneğin sonraki yüzyıllardaki temsilcileri merkezi siyasal yapılanmayı ulus egemenliğine dayandırmışlardır. Eşitlik, bireycilik, rekabet gücü, çoğunluk idaresi ve liberalizm gibi ilkeler doğrultusunda

da gelişen bu gelenek, etkileri, uygulama alanları ve yorumları ülkeden ülkeye değişmekle birlikte modern devletlerin hemen tamamında belirleyici olmuştur.

Bireycilik ve rekabet kavramları üzerinde gelişen merkeziyetçi eğilimin aksine federalist eğilimler, yukarıda federasyon kavramının temellerine ilişkin olarak belirtilen temel noktalara da paralel bir biçimde dayanışma, grup kimliği, işbirliği, oydaşma (consociation) ve karşılıklı rıza kavramları çerçevesinde gelişmiştir (Hueglin 1994). Temelleri itibarıyla hem Roma-Katolik Kilisesinin doktrinlerinden, hem de Protestan reformculuğundan beslenen bu çizginin ilk temsilcisi olarak genellikle Alman Kalvinist ilahiyatçı ve düşünür J. Althusius kabul edilir. Fikirlerini Kalvinizmin başlıca merkezlerinden biri kabul edilen ve bir "federal ilahiyat okulu" olarak nitelendirilen Herborn Üniversitesinde 1603 yılında yayınladığı *Politica Methodice Digesta*, adlı eserinde dile getiren Althusius'un çıkış noktası birey değil, aileden başlayarak kolektivist bir biçimde örgütlenen, birbirlerine karşı bağımlı fakat kendi içlerinde özerk birimlerdi (Hueglin 1999, s. 113). Althusius'un bu birimlerin bir "oydaşma" (consociation) yoluyla organize olması gerektiğine ilişkin görüşleri, bir bakıma Reform öncesi dönemin güç ilişkileri çerçevesinde oluşmuş ufak toplulukların dayanışmacı geleneğinin yeni düzen içinde de sürdürülmesine yönelik bir çaba olarak yorumlanmaktadır (Hueglin 1994).

Öte yandan Althusius'un temsil ettiği federal geleneğe dikkati çeken önemli bir nokta da, uygulama bakımından sınırları belli bir toprak parçasına yönelik olmakla birlikte teorik açıdan daha idealist bir düzeyde bu sınırları, hatta Avrupa'yı da aşan bir federal yapılanmanın öngörülmüş olmasıdır. Bu anlayışa göre aileler, loncalar, şehirler, iller ve/veya eyaletler düzeyinde oluşturulması öngörülen özerk birimlerin en nihai aşamada evrensel düzeyde birleşmeleri gerekmektedir (Hueglin 1999, s. 116-128). Bu çerçevede dikkati çeken ikinci bir nokta da otonomi ve dayanışma arasındaki dengeyi ifade eden "ikincillik" (subsidiarity) ilkesine verilen önemdir. Avrupa Birliği'nin derinleşme sürecinde de federal bir unsur olarak kritik bir önem taşıyan bu ilke, en kısa ifadesiyle kararların mümkün olan en alt düzeyde alınmasını öngörür. Federal hiyerarşiyi meydana getiren birimlerin hangilerinin hangi alanlarda yetki sahibi olacakları da bu ilke uyarınca belirlenir (2).

Althusius tarafından geliştirilen federalizm yaklaşımı, bölgesel düzeydeki özerk yapılanmaların yanı sıra kendi aralarında farklılaşan topluluk düzeyindeki özerk birimlere de yer verdiğinden "toplumsal federalizm" (societal federalism) olarak da adlandırılmış (Hueglin 1999 s. 109-136), ayrıca bu yaklaşım kendisinden sonra ortaya çıkan federal nitelikli yaklaşım ve uygulamalara büyük ölçüde ilham kaynağı olduğundan Althusius'un *Politica'sı* modern federalizmin ilk kapsamlı teorisi olarak kabul edilmiştir (Hueglin 1994).

Bununla birlikte, 16. yüzyılda yaşamış olan İsviçreli ilahiyat-

çı Heinrich Bullinger de hem kıta Avrupası'nda, hem Anglo-Amerikan dünyasında gelişen federal akımların düşünsel temellerine işaret etmesi bakımından son derece önemli bulunmakta, bu konudaki fikirlerini kaleme aldığı eseri *Testament*'in Althusius'un *Politicası*'ndan çok önce, 1534 yılında yayınlanmış olması sebebiyle bazı kaynaklarda modern federalizmin öncüsü olarak kabul edilmektedir (Coy ve Baker 1991, s. 11-12). Bullinger'in federalizm anlayışının temelinde eserine de adını veren "ahit" (testament, covenant) kavramı yatmakta, bu bağlamda yukarıda federasyon kavramının içeriğindeki önemi belirtilen "karşılıklı taahhüt altına girme" olgusu vurgulanmaktadır. Temelini İncil'den ve Hıristiyan ilahiyatının diğer başlıca kaynaklarından alan bu yaklaşım Kuzey Amerika'ya ilk yerleşen İngilizler tarafından da benimsenmiş, bu sebeple Bullinger'in Amerikan federalizmi üzerindeki etkisi Kıta Avrupası'ndaki federalist akımlardan daha çok olmuştur (Coy ve Baker 1991, s. 11-14).

Avrupa'daki federalist eğilimlerin temellerini atan Bullinger ve Althusius'un yanı sıra reformcu çizgiden biraz daha farklı bir doğrultuda gelişmiş olan "Siyasal Katoliklik" ve 19. yüzyıl Fransız düşünürü Pierre-Joseph Proudhon'un görüşleri de bu alandaki tartışmalarda yer alması ve bugünün Avrupa'sındaki federalist eğilimlerin karmaşık kökenlerini ortaya koyması bakımından dikkate değer bulunmaktadır.

Daha çok anarşizme ve sosyalizme yaklaşan görüşleriyle tanınan Proudhon, 1863'te yayınladığı "Federal İlke Üzerine" adlı eserindeki fikirleriyle Kıta Avrupası'ndaki federal gelenek içindeki yerini almıştır. Katılanların özgür iradeleriyle kabul edecekleri bir sözleşme (contract) temelinde oluşturulacak uluslararası (transnational) bir federasyonu öngören Proudhon'a göre bu federasyonu hem toplumsal düzeydeki özerk birimler, hem de siyasi düzeydeki federe birimler oluşturmalıdır. Devlet-toplum ilişkilerinde dayanışmaya ve ikincillik ilkesine verdiği önem bakımından Althusius'un fikirlerine yaklaşan Proudhon, korporatist üretimin ekonomideki rolüne, özgürlüklere ve özellikle iktisadi alanda kadın-erkek eşitliğine verdiği önem bakımından farklılaşmaktadır. Bu noktada dikkati çeken bir başka fark da tıpkı Althusius gibi federal ilişkiler vasıtasıyla örgütlenecek "çok tabakalı" (multi-layered) bir sistemi öngörmesine karşın Proudhon'un bu sistemin ilk tabakasına aileyi değil bireyleri yerleştirmiş olmasıdır. Fakat Proudhon'un yaklaşımı klasik anlamda bireycilikten de farklılaşmaktadır, çünkü bu anlayışa göre söz konusu çok tabakalı örgütlenmenin temelinde yer alan bireyler gerek diğer bireylerle, gerek sistemi oluşturan diğer unsurlarla sürekli etkileşim halinde olan *kişilerdir*. Proudhon'un bu doğrultudaki fikirleri 1930'lu yıllarda Fransa'da ortaya çıkan ve "kişiselcilik" (personalism) ya da "bütünleşik federalizm" (integral federalism) olarak adlandırılan fikir akımının temellerini meydana getirmiştir (Burgess 2000, s. 11, 39). Bu akım varlığını Avrupa bütünleşmesi sürecinde de devam ettirmiş olup, bu çer-

çevede Avrupa'da kurulacak bir federasyonun siyasi birimler düzeyinde olduğu kadar toplumsal birimler düzeyinde de geçerli olması gerektiği öne sürülmüş, bir diğer deyişle toplumsal bir federasyon öngörülmüştür. Bu yaklaşımın uygulamaya geçirilmesinin son derece zor olmasından dolayı "bütünleşik federalizm" akımının savunucuları "ütopyacı federalistler" olarak da anılmaktadır (Burgess 2000, s. 40-41).

Kıta Avrupa'sındaki federal geleneği etkileyen bir diğer yaklaşım ise kaynağını yine Hıristiyan ilahiyatından almakta olup, özellikle 19. yüzyıldan itibaren Katolik Kilisesinin gerek ruhani gerek maddi çıkarlarını savunmak amacıyla geliştirilen "siyasi Katoliklik" çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Papalık tarafından özellikle 1880-1930 yılları arasında yayınlanan dini tebliğlerle şekillenen ve "Katolik sosyal felsefesi" olarak da anılan bu yaklaşım aslında doğrudan doğruya federalizmle ilgili olmamakla birlikte kişi ve toplum hayatında ahlaki sorumluluklara dayalı organik bir yapılanmayı öngörmesi ve çoğulculuk, dayanışma ve ikincillik kavramlarını vurgulaması sebebiyle konuyla dolaylı olarak ilişkilendirilmiştir. Söz konusu yaklaşım sonraki dönemlerde Hıristiyan Demokrat dünya görüşünün federalizm anlayışının da temellerini şekillendirmiş, böylece dolaylı etkisi Avrupa'daki bütünleşme sürecinde de hissedilmiştir. Bu etkinin en dikkat çekici örneği Maastricht Anlaşmasıyla birlikte ikincillik ilkesinin kabulünde ortaya çıkmıştır. Zira aslen Althusius'un felsefesinde de yer almakla birlikte, özellikle Hıristiyan Demokratlarca savunulması sebebiyle ikincillik ilkesinin tarihsel referans noktası olarak 19. yüzyıl Katolik sosyal felsefesi gösterilmektedir (Okutan 2000, s. 93).

Yalnızca Avrupa'da değil, dünyanın diğer bölgelerindeki siyasi yapılanmaları da büyük ölçüde etkilemiş olan bu temel yaklaşımlar, bir yandan kıta Avrupası'ndaki federal akımların düşünsel temellerindeki çeşitliliği ortaya koymakta, diğer yandan yukarıda da belirtildiği gibi, Avrupa bütünleşmesinin şekillenmesinde hala doğrudan ve dolaylı olarak etkili olabilmektedirler.

3.2. Federalist Akımların Avrupa Bütünleşmesi Sürecindeki Gelişimi ve Bütünleşme Sürecine Etkileri

Avrupa'da federal temelli siyasi bir birlik kurulması yolundaki fikirler, daha önce de belirtildiği gibi birbirinden önemli ölçüde farklılaşabilmektedirler. Bütünleşme sürecinde de – ikincillik ilkesi örneğinde olduğu gibi – doğrudan etkileri hissedilen bu akımlar arasında iki temel yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Esasen bu iki yaklaşımın kökenleri de yukarıda sözü edilen düşünsel iklimde şekillenmiş olup, temel farklar yöntem ve uygulama bakımından ortaya çıkmıştır. Söz konusu yaklaşımlar, Avrupa Birliği'nin düşünsel temellerini atan ve bütünleşme sürecinde aktif olarak da rol alan Jean Monnet

ve Altiero Spinelli tarafından temsil edilmektedir.

Gerek Monnet'nin, gerekse Spinelli'nin nihai amaçları bir Avrupa federasyonu oluşturmak olup, yaklaşımlarının temelinde yer alan güdüler de aynıydı: Avrupa'nın savaşlarla dolu tarihi, ortak sorunlara birlikte çözüm arayışı ve bu çözümleri bulacak ve uygulayacak kurumsal mekanizmaların oluşturulması. Buna karşın nihai amaçlarına ulaşmada benimsedikleri yollar birbirinden farklı oldu. Bu bağlamda vurgulanması gereken önemli bir nokta, uzun vadede bir Avrupa federasyonunun kurulması gerektiğini savunmasına rağmen Jean Monnet'nin Avrupa'da federal bir birliğin ateşli bir savunucusu olarak dikkati çekmemesidir. Bu sebeple bazı yazarlar bu konudaki görüşlerini temkinli karşılayarak Monnet'yi doğrudan doğruya bir "federalist" olarak nitelendirmemişler ve Avrupa bütünleşmesi çerçevesinde federal fikirleri savunanların öncüsü olarak Spinelli'yi görmüşlerdir (Burgess 2000, s. 36). Bütünleşme sürecinin fonksiyonel bir biçimde ekonomik alanlardan başlayarak yavaş yavaş ve sindire sindire gerçekleştirilmesi gerektiğini savunan Monnet'in "topluluk yöntemi" (community method) olarak adlandırılan yaklaşımı ise "fonksiyonalist" olarak nitelendirilmiştir (Laffan ve Mazey 2006, s. 32, 38; Burgess 2006, s. 33).

Monnet'nin büyük ölçüde fonksiyonizm geleneği doğrultusunda gelişen ve uygulamadan kaynaklanan tecrübelerle şekillenen yaklaşımı tam da söz konusu tecrübelerle dayanmasından dolayı kesin sınırlarla belirlenmiş ideolojik bir kalıba oturtulamamaktadır (Burgess 2000, s. 32). Yukarıda da değinildiği gibi fonksiyonizm ve onun Avrupa bütünleşmesini temel alan kolunu temsil eden neo-fonksiyonizm pratik ve gerçekçi işbirliği imkanlarının değerlendirilerek uluslararası düzeyde kurumsal mekanizmaların oluşturulmasını, bunların zamanla diğer alanlarda da işbirliği ve kurumsallaşmayı beraberinde getireceği savlarına dayanmaktaydı. Monnet'nin fonksiyonel yaklaşımla ilişkisi bu noktada daha da netleşmektedir, zira Monnet'nin bu çerçevede gelişen ve bütünleşme sürecinin günümüze uzanan safahatını doğrudan etkileyen yaklaşımında rol oynayan temel unsurlar, teorilerden ve kitaplardan çok gerçek yaşamdaki şartların sunduğu fırsatlar, kalıcı barışı sağlamaya yönelik inanç ve gerçekçilik olmuştur (Burgess 1991, s. 34). Bu sebeple Monnet'nin düşüncelerinin idealizmle gerçekçiliğin ve pragmatizmin sentezini temsil ettiği söylenebilir. Bu noktada özellikle idealizm boyutunu ortaya koyan kalıcı barışı sağlama amacının yukarıda sözü edilen federal gelenele doğrudan ilişkisi dikkati çekmektedir.

Monnet'nin yaklaşımında önemli bir yer tutan bir diğer kavram da "kriz" olmuştur. Buna göre potansiyel uyuşmazlıkları da beraberinde getiren her kriz ortamı aynı zamanda uzlaşma imkanlarını ve bu imkanları hayata geçirebilecek kurumsal yenilik fırsatlarını içerir. Bir başka deyişle olağandışı bir "düzensizlik" halinde Avrupalı yöneticilerin normal şartlar altında vermeyecekleri tavizlerde bulunmaları ve aralarında

uzlaşmaları daha kolay olacaktır. Sağlanan bu uzlaşma sonucunda herkesin çıkarının gözetildiği asgari müştereklere gelindiği durumda, elde edilen kazanımların geri dönülmez bir biçimde sabitlenmesi için de yeni kurumsal düzenlemeler gerekecektir. Bu kurumsal düzenlemelerin her biri bütünleşme sürecinin önemli bir aşamasını oluşturacak, sonraki aşamalara bu düzenlemelerin sağladığı temeller doğrultusunda geçilecek, nihayet uzun vadede federal bir birlik kurulacaktır. Büyük ölçüde neo-fonksiyonizmle paralellik gösteren bu yaklaşımın klasik anlamdaki neo-fonksiyonist yaklaşımdan en önemli farkı uzun vadede federal bir birliği, daha somut ifadeyle Avrupa Birleşik Devletleri'nin kuruluşunu öngörmesidir. Bu sebeple zaten Mitrany tarafından "federalist fonksiyonizm" olarak adlandırılan Monnet'nin yaklaşımı (Mitrany 1975, s. 75'ten aktaran: Burgess 1991, s. 35) bazı kaynaklarda da "fonksiyonel federalizm" olarak adlandırılmaktadır (Chrysochoou 2000, s. 148).

Monnet'nin yaklaşımında eleştirilen başlıca nokta bütünleşme sürecinde üstlenilecek temel rollerin elit kesimlere atfedilmesi, dolayısıyla Avrupa halklarının bu süreçteki olası olumlu katkılarına fazlaca yer verilmemesidir. Bu yaklaşıma getirilen bir eleştiriye göre, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında Avrupa'da bütünleşmeye yönelik taleplerin tabandan gelmesi tabii ki beklenemezdi; fakat Avrupa'nın geçen yüzyıllarda geçirdiği köklü değişimlerde taban kaynaklı dinamiklerin rolü de yadsınamayacağından, bütünleşme sürecine halkın katılımı, hatta bu süreci yönlendirmesi sağlanmalıdır. Özellikle diğer federalist kanat tarafından dile getirilen bu eleştiri uyarınca gerçek bir bütünleşme yalnızca ulusal kurumların değil, halkların da demokratik bir çerçevede bütünleşmesiyle gerçekleşebilir; bir başka deyişle her biri ayrı bir "demos" oluşturan Avrupa halkları eninde sonunda tek bir "Avrupa demos"unu meydana getirmediği istenilen düzeyde siyasal bütünleşme sağlanamayacaktır (Chrysochoou 2000, s. 48-49, 154).

Monnet'nin bütünleşme yöntemine federalizmin diğer kanadı tarafından getirilen bir diğer eleştiri de bütünleşmenin ekonomik boyutlarına önem verilirken siyasal boyutunun geri planda kaldığı yolundadır. Bazı kaynaklarda doğrudan doğruya "federalistler" olarak da nitelendirilen diğer federalist yaklaşımın öncüsü Altiero Spinelli tam da bu noktada tartışmaya katılmıştır. Spinelli'ye göre Monnet'nin yönteminde siyasal gücün Avrupa düzeyinde yapılanmasına gereken önem verilmemiş, bütünleşme sürecinde karşılaşılan sorunlarla doğrudan doğruya ilgilenecek siyasal yönü güçlü kurumsal mekanizmalar ya hiç oluşturulamamış ya da çok zayıf kalmıştır (Burgess 1991, s. 35-37). Bu durumun sonucunda da ekonomik bütünleşme ilerlerken siyasal bütünleşme süreci zayıf kalmıştır. Dolayısıyla bütünleşme sürecinde uygulanması gereken yöntem konusunda Spinelli'nin yaklaşımı ile Monnet'nin yaklaşımı arasındaki temel farklılık kurumların

söz konusu süreçte üstlenecekleri roller ve sahip olacakları yetkiler bağlamında ortaya çıkmaktadır. Her ikisi için de kurumlar büyük önem taşıyorlardı, fakat Monnet kurumsal düzeydeki değişimin fonksiyonel aşamalar doğrultusunda ve organik bir biçimde gerçekleşmesi gerektiğini savunurken, Spinelli'ye göre siyasal bütünleşmenin temellerini ve itici güçlerini meydana getirmesi gereken kurumlar son derece sağlam ve somut yapılara sahip olmalıydı (Burgess 2000, s. 36). 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başından itibaren özellikle vurgulanan bu yaklaşıma göre uzun bir süre Monnet'in aşama aşama "bekle ve gör" yaklaşımı doğrultusunda ilerleyen bütünleşme süreci tıkanma noktasına gelmişti ve karşı karşıya bulunulan krizin aşılması için federal temeller üzerine oturacak acil bir kurumsal reform şarttı.

Avrupa Birliği'nin kuruluşuna doğru ilerleyen süreçte yaşanan gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda yukarıda ana hatlarıyla açıklanmaya çalışılan temel yaklaşımların her ikisinin de söz konusu süreçte etkili oldukları ortaya çıkmaktadır. Jean Monnet'in yaklaşımı esasen bir nevi "yaparken öğrenme" yöntemi olduğundan söz konusu yaklaşımın bütünleşme sürecinin büyük bir kısmına şekil verdiği zaten açıktır. Bu yaklaşım doğrultusunda oldukça "organik" bir biçimde zaman zaman başarısız denemeler ve bu denemelerden edinilen tecrübelerle ilerleyen bütünleşme süreci esnek, kendine özgü, ve "ele avuca sığmaz" özelliklerinden dolayı kimilerince yapımı birkaç yüzyılı bulan eklektik ortaçağ katedrallerine benzetilmiştir (Dehousse 2000). Öte yandan Spinelli tarafından getirilen eleştiriler de bütünleşme süreci içinde somut gelişmeler olarak yankılarını bulmuş, özellikle 1987'den itibaren yürürlüğe giren Tek Avrupa Senediyle başlayan ve Maastricht Anlaşmasıyla (1993) ivme kazanan süreçte Avrupa Birliği'nin federal nitelikleri hızla artmıştır. Buna göre, daha Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kuruluşunun ardından "ekonomik bir konfederasyon" olarak nitelendirilen (Burgess 2000, s. 41) bütünleşme sürecinde Maastricht'le birlikte Ekonomik ve Parasal Birliğin yürürlüğe konması ve Avrupa Merkez Bankasının kurulması federalleştirici unsurlar olarak değerlendirilmektedir (Sidjanski 2002, s. 62). Bu bağlamda yine Maastricht Anlaşmasıyla getirilen ve yukarıda federalizmin temel unsurlarından biri olarak açıklanan ikincillik ilkesinin kabulü de önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, kökenleri itibariyle hukuki bir kavram olmaktan çok temelleri Kıta Avrupa'sının, bilhassa da Almanya'nın (Ciuffoletti 1994, s. 184) federal geleneklerine, özellikle de 19. yüzyıl Katolik sosyal felsefesine dayanan bu ilkenin kabul edilmesiyle siyasal güç ve yetki alanlarının katmanlar halinde hiyerarşik olarak belirlendiği federal bir sistemin çatısı oluşturulmuştur. Bu bağlamda kimi yazarlar Avrupa Birliği'nin 90'lı yıllardan itibaren bir tür federasyon halini aldığı öne sürmekte (Koslowski 2001, s. 32-48), Birliğin geleceğine ilişkin olarak yapılan tartışmalarda "nasıl bir federasyon" sorusunun gündeme geldiğine dikkat çekmektedirler

(Savaş 1999, s. 239-240).

Her ikisi de düşünsel temelleri itibariyle "federalist" olan Monnet'in ve Spinelli'nin yaklaşımları her ne kadar AB'nin gelişim sürecini büyük ölçüde etkilemiş ve bu etkilerin somut sonuçları Birliğin federal unsurları olarak ortaya çıkmış ise de, bütünleşme sürecinin bilinen türde bir federasyonla sonuçlanacağını söylemek güçtür. Zira aşağıda da görüleceği gibi bu konuda hem üye ülkeler arasında yaklaşım farklılıkları bulunmaktadır, hem de entelektüel düzeyde doğrudan federalist akımlara getirilen eleştirilerle gelişen tartışmalar devam etmektedir.

4. MEVCUT TARTIŞMALAR ve FEDERALİST EĞİTİMLERE YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Federalist akımlar, bir yandan mevcut bütünleşme hareketini açıklamaya ve ona yön vermeye yönelik yaklaşımların en etkilileri arasında yer almaktayken diğer yandan da genel olarak "Avrupa şüpheciliği" (euroscepticism) kavramıyla ifade edilen ve Avrupa Birliği'ne kuşkuyla bakan yaklaşımların da temel hedefi halini almıştır. Tıpkı federalist akımlar gibi kökenleri, savunucuları ve bütünleşme sürecine yönelik eleştirileri bakımından önemli ölçüde farklılaşan ve kendi içinde tutarlı bir bütün meydana getirmeyen kuşkucu yaklaşımların bir kısmı doğrudan doğruya bütünleşme hareketini hedef almaktayken diğer bir kısmı da eleştirilerini yalnızca federal yaklaşımlar üzerinde yoğunlaştırmaktadır.

Bu çerçevede yapılan tartışmaların dönüm noktası olarak dikkati çeken olay, 2000 yılı Mayıs ayında dönemin Almanya Dışişleri Bakanı Joschka Fischer'in Berlin'de Humboldt Üniversitesi'nde yaptığı konuşmadır (Fischer 2000). Zaten geleneksel olarak Avrupa Birliği'nin federal temeller üzerinde gelişmesi gerektiğini savunan (Lefebvre 2001, s. 436-441) ve geçmişte "iki vitesli Avrupa" (two-speed Europe) ve "sert çekirdek" (hardcore) tartışmalarını başlatan Almanya'nın bu konudaki resmi görüşünün dile getirildiği konuşmasında Alman Dışişleri Bakanı, Avrupa Birliği'nin başarıyla tamamlamak durumunda olduğu genişleme ve derinleşme süreçlerinde alınması gerektiğini düşündüğü temel tedbirlere değinmiştir. Buna göre bir yandan genişleme süreci tamamlanacak, fakat genişlemeyle birlikte tam üye olacak ülkelere hepsi hemen derinleşme sürecine katılmayacakları için, bir yandan da birlik içinde derinleşmenin daha ileri düzeyde gerçekleşeceği bir "ağırlık merkezi" oluşturulacaktır; bu ağırlık merkezini oluşturan ülkeler federal bir yapılanmaya giderek diğerlerine öncülük edecekler, diğerleri de zamanla bu yapı içindeki yerlerini alacaklardır (Zielonka 2000). Aralarında dönemin Fransız Dışişleri Bakanı Hubert Védrine'in de yer aldığı bazı yorumcular söz konusu konuşmada geçen "ağırlık merkezi" ile "çekirdek grup" ya da "sert çekirdek" kavramları arasındaki farkın yalnızca retorik düzeyinde olduğunu, aslin-

da bu ifadelerin tamamının aynı anlama geldiğini, dolayısıyla ilk bakışta o dönem için “yeni bir federalist yaklaşım” olarak lanse edilen söz konusu fikirlerin aslında Almanya'nın konuya ilişkin geleneksel federalist tutumunu yansıtmaya devam ettiğini ifade etmişlerdir (Védrine 2000; Zielonka 2000, s. 2).

Fischer'in konuşmasının federasyon tartışmalarına Almanya'nın yaklaşımı bakımından bir yenilik getirmediğini savunan bir başka eleştiri de Avrupa federasyonunu savunan dönemin Alman Dışişleri Bakanının söz konusu konuşmasında biraz da İngiltere'nin tepkisini çekmemek amacıyla (Wallace 2000) “federasyon” ve “federal devlet” kavramları arasında yaptığı ayrımla ilgilidir. Buna göre Fischer'in “Avrupa Federasyonu” ile kastedilenin “Federal bir devlet” olmayacağı yolundaki sözleri yanıltıcı bulunmaktadır, çünkü anayasal bir anlaşmaya ve iki meclisli bir yasama düzenine dayanacak olan siyasal yapı kendisine “federasyon” da dense aslında gayet klasik bir federal devlet olacaktır (Leben 2000, s. 1). İlerleyen süreçte AB anayasasına ve anayasal anlaşmaya ilişkin tartışmalar da bu doğrultuda devam etmiştir.

Bu tartışmalardan da anlaşılacağı gibi, Avrupa Birliği'nin geleceğine ilişkin resmi tutumları bakımından Birliğin önde gelen üç üye ülkesinin (Almanya, Fransa, İngiltere) temel çizgileri, bütünleşme sürecinin ilk aşamalarındaki yaklaşımlarından ciddi ölçülerde farklılaşmamaktadır. Fransızlar, de Gaulle döneminde gündeme getirdikleri konfederal temelli “vatanlar Avrupası” yaklaşımını o dönemdeki kadar katı bir biçimde olmasa da savunmaya devam etmekte ve federal temelli de olsa çok sıkı bir siyasal bütünleşmeye temkinli yaklaşmakta; bu konudaki tutumu özellikle Thatcher döneminde iyice belirginleşen İngiltere federal bir yapılanmaya tamamen karşı çıkmakta ve hükümetlerarası pazarlık süreciyle işleyen mevcut sistemin devamını desteklemektedir. Almanya ise her zaman olduğu gibi sıkı bir federal yapıdan yana tavır almaktadır. Esasen İngiltere ve Fransa'nın geleneksel tutumları ile 1970'li yılların ortalarında bütünleşme sürecini genel olarak sekteye uğratan bir dış faktör olarak petrol krizi, bütünleşme sürecinde federalist akımların önündeki başlıca engelleri oluşturmuştur.

Avrupa Birliği'nin geleceğine ilişkin olarak genellikle federalizm kavramı çerçevesinde yürütülen tartışmaların dikkati çeken bir diğer boyutu da çoğunlukla Birlik içinden bakılarak değerlendirilen Orta ve Doğu Avrupa'ya doğru genişleme sürecinde ortaya çıkmıştır. Esasen yakın bir geçmişte kadar tamamı totaliter rejimlerle idare edilen, hatta bir kısmı Doğu Bloku içindeki federal yapılar içinde yer alan Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin konuya bakışı eski üye ülkelerin yaklaşımlarından oldukça farklıydı. Örneğin, bir “ağırlık merkezi” oluşturulmasının bir “çevreyi” (periphery) de beraberinde getireceğini ifade eden Jan Zielonka, uzun süre Sovyetler Birliği'nin uydusu olmuş söz konusu ülkelerde “ağırlık merkezi” ya da “sert çekirdek” kavramlarının kâbus gibi algılandığı-

na dikkati çekmektedir (Zielonka 2000, s. 3). Doğu Avrupa'da bu konuyla doğrudan ilişkili olarak dile getirilen bir başka endişe de federal bir Avrupa'da zaten Doğu Blokunda uzun süre bastırılmış olan ve tekrar kazanmak için çok çaba sarf ettikleri milli egemenliklerinin zarar göreceği yolundadır (Zielonka 2000, s. 1).

5. SONUÇ

İlk bakışta pek dikkati çekmese de federalist akımlar Avrupa bütünleşmesinin en erken aşamalarından itibaren bütünleşme sürecini önemli ölçüde etkilemişlerdir. Kökenleri Avrupa tarihinin derinliklerine uzanan bu akımlar, “federasyon” kavramına yüklenen anlamlara ve bu alandaki uygulamaların çeşitliliğine bağlı olarak tarihsel süreç içinde farklı doğrultularda gelişmiştir. Bu durum Avrupa bütünleşmesi sürecine de yansımış, bütünleşme sürecinin geleceğine ilişkin yaklaşımların büyük bir kısmı federal temelli bir siyasal yapıyı öngörmesine rağmen bu yapının hangi koşullar altında ve ne şekilde kurulacağı, ayrıca “ne derece federal” olacağı hep tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalar arasında dikkati çeken iki temel yaklaşım olan Monnet'in “fonksiyonel federalizmi” ile Spinelli tarafından savunulan ve kurumsal reformlara hız verilmesiyle federalizmin doğrudan doğruya uygulanmasını öngören yaklaşımı, bütünleşme sürecinin şekillenmesine doğrudan katkıda bulunmuş olup mevcut tartışmaları da etkilemeye devam etmektedir. Diğer yandan Birlik içindeki siyasi ağırlıkları diğerlerine oranla daha fazla olan belli başlı ülkelerin resmi tutumlarının da büyük ölçüde bu tartışmalara yansıdığı gözlenmektedir. Bu bağlamda daha da dikkat çekici olan, söz konusu ülkelerin bu alandaki temel politikalarının bütünleşme sürecinin ilk aşamalarından itibaren köklü değişimlere uğramamış olmasıdır. Buna göre İngiltere her ne şekilde olursa olsun federal temelli bir siyasal bütünleşmeye karşı çıkmaya devam ederken, Almanya bunu desteklediğini her fırsatta dile getirmekte, Fransa ise konfederasyona daha çok yaklaşan ve bu ülkenin geleneksel “vatanlar Avrupası” yaklaşımına da uyan daha gevşek bir federal yapılanmayı savunmaktadır. Öte yandan henüz yeni üyeler arasında sayılabilecek Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinden de federal bir Avrupa'ya pek sıcak bakılmadığını gösteren tepkiler gözlenmektedir. Dolayısıyla bir yandan yapılan kurumsal reformlar ve yeni hukuki düzenlemelerle Birlik içindeki federal unsurlar giderek artarken, diğer yandan belli başlı üye devletler arasında bu konudaki görüş ayrılıklarının devam etmesi federalizm tartışmalarının daha uzun bir süre devam edeceğine, fakat aynı zamanda Birliğin kendine özgü bir modele doğru evrilebileceğine işaret etmektedir.

SON NOTLAR

1. Bu noktada özellikle dış tehdit unsuruna bağlı olarak Avrupa düşüncesinin oluşumunun ilk aşamalarında büyük ölçüde “öteki” kavramının ve Osmanlı Devletinden algılanan tehdidin rol oynadığı dikkati çekmektedir (Çırakman 2001, s. 32-36; Delanty 2005, s. 56-59).
2. Gerçi bu ilkenin Althusius’un kavramsallaştırdığı biçimiyle Maastrecht ile kabul edilen biçimi arasında ciddi farklılıklar bulunduğu dikkati çekmekte, uygulama itibarıyla ilgili aktörlerin büyük kısmının süreçlere dahil olmamasından dolayı AB’de ikincilliğin gerçek anlamda uygulanmadığını hatta “anlamsız” bir hal aldığı öne sürülmektedir (Hueglin 1999, s. 157-158).

KAYNAKLAR

- Anderson, B. (1994): *Imagined Communities*, Hutchinson et al. (eds.), Nationalism, Oxford, Oxford University Press, s. 89-96.
- Arı, T. (2002): *Uluslararası İlişkiler Teorileri, Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*, İstanbul, Alfa Yayınları.
- Burgess, M. (1991): *Federalism and European Union: Political Ideas, Influences and Strategies in the European Community, 1972-1987*, Londra, Routledge.
- Burgess, M. (2000): *Federalism and European Union: the Building of Europe, 1950-2000*, Londra, Routledge.
- Chrysochoou, D. (2000): *Democracy in the European Union*, New York, Tauris.
- Ciuffoletti, Z. (1994): *Federalismo e Regionalismo da Cattaneo alla Lega*, Roma-Bari, Editori Laterza.
- Collins Latin Dictionary (2002), Glasgow, Harper Collins Publishers.
- Coy C., Baker, J. (1991): *Fountainhead of Federalism: Heinrich Bullinger and the Covenantal Tradition*, Kentucky, John Knox Press.
- Croizat, M. ve Quermonne, J. (1999): *L’Europe et le Fédéralisme*, Paris, Montchrestien.
- Çelik, E. (1975): *Milletlerarası Hukuk*, Cilt 1, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No: 456.
- Çırakman, A. (2001): “Avrupa Fikrinden Avrupa Merkeziliğe”, *Doğu Batı*, yıl: 4, sayı: 14, s. 28-46.
- Dehousse, R. (2000): “Rediscovering Functionalism”, Harvard University Law School, Jean Monnet Working Papers 2000, <http://centers.law.nyu.edu/jeanmonnet/papers/00/00f1101.html>, 27.05.2009.
- Delanty, G. (2005): *Avrupa’nın İcadı*, Ankara, Adres Yayınları.
- Diez, T., Wiener, A. (2004): “Introducing the Mosaic of Integration Theory”, Wiener et al. (eds.), *European Integration Theory*, Oxford, Oxford Univ. Press, s. 1-24.
- Fischer, J. (2000): “Vom Staatenbund zur Föderation: Gedanken über die Finalität der Europäischen Integration” (2000), http://www.jeanmonnetprogram.org/papers/00/joschka_fischer_ge.rtf, 27.05.2009.
- Ginderachter, J. (1994), “The Belgian Federal Model”, Avrupa Topluluğu Çalışmaları Birliği (European Community Studies Association - ECSA) tarafından 5-6 Mayıs 1994’te Brüksel’de düzenlenen “Federalism, Subsidiarity and Democracy in the European Union” başlıklı konferansta sunulan bildiri, <http://www.ecsanet.org/conferences/ecsaworld2/Ginderachter.htm>, 10.10.2007.
- Haas, E. (1958): *The Uniting of Europe: Political Social and Economic Forces, 1950-1957*, Stanford, Stanford Univ. Press.
- Haas, E. (1967): “*The Uniting of Europe* and the Uniting of Latin America”, *Journal of Common Market Studies*, cilt: 5, sayı: 4, s. 315-343.
- Haas, E. (1970): “The Study of Regional Integration: Reflections on the Joy and Anguish of Pretheorizing”, *International Organization*, cilt: 24, sayı: 4, s. 607-646.
- Hueglin, T. (1999): *Early Modern Concepts for a Late Modern World: Althusius on Community and Federalism*, Waterloo, Ontario, Wilfrid Laurier University Press.
- Hueglin, T. (1994): “Federalism, Subsidiarity and the European Tradition”, Avrupa Topluluğu Çalışmaları Birliği (European Community Studies Association - ECSA) tarafından 5-6 Mayıs 1994’te Brüksel’de düzenlenen “Federalism, Subsidiarity and Democracy in the European Union” başlıklı konferansta sunulan bildiri, <http://www.ecsanet.org/conferences/ecsaworld2/Hueglin.htm>, 10.05.2007.
- Jensen, C. (2000): “Neofunctionalist Theories and the Development of European Social and Labour Market Policy”, *Journal of Common Market Studies*, Cilt 38, No: 1, s. 71-92.
- Koslowski, R. (2001): “Understanding the European Union as a federal Polity”, Christiansen et al. (eds.), *Social Construction of Europe*, Londra, Sage Publications, 32-49.
- Labriola, S. (2001): *Il Decentramento Politico negli Stati dell’Unione Europea*, Rimini, Maggioli Editore.
- Laffan, B., Mazey, S. (2006): “The European Union – Reaching an Equilibrium?”, Richardson (ed.), *European Union: Power and Policy-Making*, New York, Routledge, s. 32-52.
- Leben, C. (2000) “A Federation of Nation States or a Federal State?”, Harvard University Law School, Jean Monnet Papers 2000, <http://www.law.harvard.edu/programs/JeanMonnet/papers/00/00f0301EN.rtf>, 27.05.2009.
- Lefebvre, M. (2001): “Les Vues Européennes de l’Allemagne”, *Revue du Marché Commun et de l’Union Européenne*, sayı: 450, s. 436-441.
- Menon, A., Schain, M. (2006): “Introduction”, Menon et al. (eds.), *Comparative Federalism: The European Union and the United States in Comparative Perspective*, Oxford, Oxford University Press, s. 1-12.
- Mitrany, D. (1948): “The Functional Approach to World Organization”, *International Affairs*, cilt: 24, sayı: 3, s. 350-363.
- Okutan, G. (2000): “Topluluğun ve Üye Ülkelerin Yetki Alanlarının

- Belirlenmesi”, Tekinalp/Tekinalp (eds.), Avrupa Birliği Hukuku, Güncelleştirilmiş 2. Baskı, İstanbul, Beta Yayınları, s. 77-102.
- Pazarıcı, H. (1993): Uluslar arası Hukuk Dersleri, II. Kitap, Gözden geçirilmiş 3. Baskı, Ankara, Turhan Kitabevi.
- Rosamond, B. (2000): Theories of European Integration, New York, Macmillan Press.
- Sabella, M. (1994), “Sabino Cassese, Federalismo e Regionalismo: Un falso problema”, Sabella et al. (eds.), Quale Federalismo? Interviste sull'Italia del Futuro, Floransa, Vallecchi Editore, s. 51-63.
- Savaş, V. (1999): Çağımızın Deneyi Euro, İstanbul, Siyasal Kitabevi.
- Schmitter, P. (2004): “Neo-Neofunctionalism”, Wiener et al. (eds.), European Integration Theory, Oxford, Oxford Univ. Press, s. 45-74.
- Sidjanski, D. (2002): Per un Federalismo Europeo, una Prospettiva Inedita sull'Unione Europea, Milano, Francoangeli.
- Teziç, E. (1986): Anayasa Hukuku, İstanbul, Beta Yayınları.
- Tremonti, G. (1998): “Il Federalismo Fiscale”, Istituto Lombardo Accademia di Scienze e Lettere (ed.), Il Federalismo nella Storia, Milano, Istituto Lombardo di Scienze e Lettere yayını, s. 187-205.
- Urbinati, N. (1994): “Augusto Barbera, Federalismo Democratico e Regionalismo”, Sabella et al. (eds.), Quale Federalismo? Interviste sull'Italia del Futuro, Floransa, Vallecchi Editore s. 29-49.
- Vedrine, H. (2000): “Future of Europe,” (a Letter from Minister of Foreign Affairs, to Joschka Fischer, Minister of Foreign Affairs of the Federal Republic of Germany, Paris, 8 June 2000), Fransa'nın İngiltere Büyükelçiliği internet Sitesi, <http://194.216.217.67/db.phtml?id=4116>, 01.12.2001.
- Wallace, H. (2000): “Possible Futures for the European Union: A British Reaction”, Harvard University Law School, Jean Monnet Papers 2000, <http://www.law.harvard.edu/programs/JeanMonnet/papers/00/00f0701.rtf>, 27.05.2009.
- Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language (1996), New York, Gramercy Books.
- Wolf, D. (2006): “Neo-Funktionalismus”, Bieling et al. (eds.), Theorien der Europäischen Integration, Wiesbaden, WS Verlag, s. 65-90.
- Zielonka, J. (2000): “Enlargement and the Finality of European Integration”, Harvard University Law School, Jean Monnet Papers 2000, <http://www.law.harvard.edu/programs/JeanMonnet/papers/00/00f0801.rtf>, 27.05.2009.